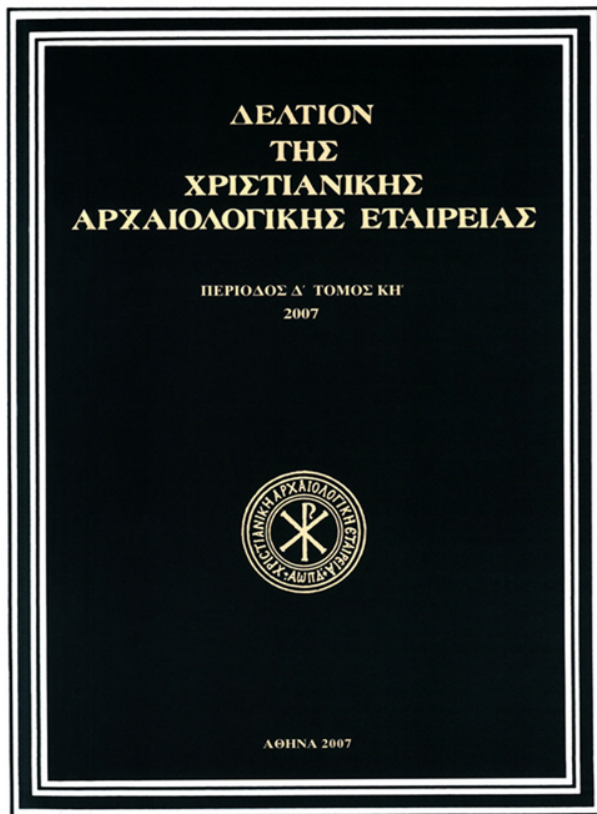

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 28 (2007)

Δελτίον ΧΑΕ 28 (2007), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Παύλου Μ. Μυλωνά (1915-2005)

Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι Αρκαδίας

Ασπασία ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ

doi: [10.12681/dchae.578](https://doi.org/10.12681/dchae.578)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ Α. (2011). Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι Αρκαδίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 28, 99-114. <https://doi.org/10.12681/dchae.578>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι
Αρκαδίας

Ασπασία ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ

Περίοδος Δ', Τόμος ΚΗ' (2007) • Σελ. 99-114

ΑΘΗΝΑ 2007

Ο ΝΑΟΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΣΤΟ ΛΕΟΝΤΑΡΙ ΑΡΚΑΔΙΑΣ

Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι εντάσσεται στην ολιγομελή ομάδα των μνημείων που ακολουθούν το μεικτό αρχιτεκτονικό τύπο, χαρακτηριστικό της παλαιολόγεια ναοδομίας του Μυστρά: για το λόγο αυτό αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της υστεροβυζαντινής αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα. Το μνημείο είχε εντοπισθεί από τους ξένους περιηγητές της Πελοποννήσου ήδη στις αρχές του 19ου αιώνα¹. Στις αρχές του 20ού αιώνα οι Γ. Λαμπάκης και G. Millet συμπεριέλαβαν στα δημοσιεύματά τους αναφορές και φωτογραφίες του ναού². Αλλά ουσιαστικά ο ναός μελετήθηκε από τον Α. Ορλάνδο, που δημοσίευσε μια εμπειριστατωμένη ανάλυση της αρχιτεκτονικής του, συνοδευόμενη από σχεδιαστική τεκμηρίωση³. Ο Ορλάνδος επισήμανε την ομοιότητα του ναού με τους γνωστούς μεικτούς τύπους του Μυστρά, και ιδίως με το ναό της Οδηγήτριας, και χρονολόγησε τους Αγίους Αποστόλους στα τέλη του 14ου αιώνα.

Ακολούθησαν μελέτες του Delvoye και του Hallensleben για την ερμηνεία της χρήσης των υπερώων των ναών μεικτού τύπου από τους δεσπότες του Μυστρά⁴. Ο Hallensleben μάλιστα έκανε και μνεία της ομοιότητας των Αγίων Αποστόλων με την Οδηγήτρια του Μυστρά. Στις μεταγενέστερες αναφορές στην αρχιτεκτονική του μνημείου δεν γίνονται ιδιαίτερες προτάσεις για τη χρονο-

λόγησή του⁵, αλλά η Γ. Μαρίνου, αφού αναλύει τους λόγους που επέβαλαν τη δημιουργία των υπερώων στους ναούς του Μυστρά κυρίως κατά το 15ο αιώνα (Παντάνασσα, Άγιος Δημήτριος), υποστηρίζει ότι οι συνθήκες που οδήγησαν στην κατασκευή ενός ναού με υπερώα και πεντάτρουλλη ανωδομή ίσως δημιουργήθηκαν στα τέλη του 14ου αιώνα στο Λεοντάρι⁶.

Στη δημοσίευση του Ορλάνδου ήταν αναπόφευκτες παρανοήσεις ή παραλείψεις λόγω της καθολικής κάλυψης και των εσωτερικών και των εξωτερικών τοίχων από παχύ στρώμα επιχρισμάτων (Εικ. 1). Παρόλο που, ήδη τη δεκαετία του '70⁷, το μνημείο απαλλάχθηκε από τα εξωτερικά επιχρίσματα, αποκαταστάθηκαν οι μορφές των τρούλλων και μερικώς των παραθύρων (Εικ. 2) και αφαιρέθηκαν κάποια τμήματα επιχρισμάτων στο εσωτερικό, τα προβλήματα της αρχικής μορφής του δεν έχουν ακόμη λυθεί.

Η ανάθεση από το Δήμο Φαλαισίας μελέτης για τη στερέωση και αποκατάσταση του ναού, κατά τη διάρκεια της οποίας πραγματοποιήθηκε αποσπασματική αφαίρεση μεταγενέστερων επιχρισμάτων στο εσωτερικό και ερευνητικών τομών στην εξωτερική περίμετρο του μνημείου⁸, έδωσε τη δυνατότητα για τη συστηματικότερη έρευνα της αρχιτεκτονικής του ναού.

¹ W. Leake, *Travels in the Morea*, Λονδίνο 1830, II, 43. J. A. Buchon, *La Grèce continentale et la Morée. Voyage, séjour et études historiques en 1840 et 1841*, Παρίσι 1847, 480, 483.

² Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις», ΔΧΑΕΓ (1903), 101-107. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916 (Variorum Reprints, Λονδίνο 1974), 103.

³ Α. Orlandos, «L'église byzantine des Saints Apôtres à Léondari», REG XXXIV (1921), 163-176. Η μελέτη του Δ. Τσίριμπα που ακολούθησε, δεν προσέθεσε τίποτα ουσιαστικό στο άρθρο του Α. Ορλάνδου, βλ. Δ. Τσίριμπα, *Ο βυζαντινός ναός των Αγίων Αποστόλων εν Λεονταρίω*, Αθήνα 1924 (αναδημοσίευση στα *Χρονικά του Μοριά*, Β', 1953, 113-119).

⁴ Ch. Delvoye, *Considérations sur l'emploi des tribunes dans l'église de la Vierge Hodigitria de Mistra*, Actes du XIe CIEB, Βελιγράδι 1964,

III, 41-47. H. Hallensleben, «Untersuchungen zur Genesis und Typologie des "Mistratypus"», *MarbJb* 18 (1968), 105-118.

⁵ Γ. Μ. Βελένης, «Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική», ΕΕΠΣΑΠΘ Θ' (1984), 10. Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 219.

⁶ Γεωργία Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος. Η Μητρόπολη του Μυστρά*. Αθήνα 2002, 45, 201, 220.

⁷ Βλ. υποσημ. 18.

⁸ Ευχαριστώ το αρχιτεκτονικό γραφείο «Κίζης και συνεργάτες» που έχει αναλάβει τη μελέτη αποκατάστασης του ναού και ιδιαιτέρως την κ. Χριστίνα Πινάτση για τη συνεργασία και την εκπόνηση των σχεδίων που απεικονίζονται στην παρούσα δημοσίευση. Ευχαριστίες επίσης οφείλω στην 5η Εφορεία Βυζαντινών

Εικ. 1. Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι από ΒΔ. (Αρχείο Λαμπάκη, 1903).

Εικ. 2. Η νότια πλευρά του ναού κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης (1972).

Περιγραφή

Ο ναός ανήκει στη σπάνια κατηγορία των ναών μεικτού τύπου, που εμφανίζεται στον Μυστρά και συνδυάζει τη διάταξη δρομικής τρίκλιτης βασιλικής στο ισόγειο και τετράστυλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου τρουλλαίου ναού στον όροφο. Η κάτοψή του έχει σχήμα ορθογώνιου, με μικρή απόκλιση στη χάραξη, στο οποίο εγγράφεται ο κυρίως ναός, το ιερό βήμα και ο νάρθηκας (Εικ. 3).

Το εσωτερικό του ναού ήταν κατάγραφο με τοιχογραφίες, οι οποίες ήρθαν στο φως μετά την καθαίρεση των επιχρισμάτων της εποχής της Τουρκοκρατίας. Είναι βαρύτερα φθαρμένες λόγω των χτυπημάτων που είχαν δεχθεί για την πρόσφυση των επιχρισμάτων.

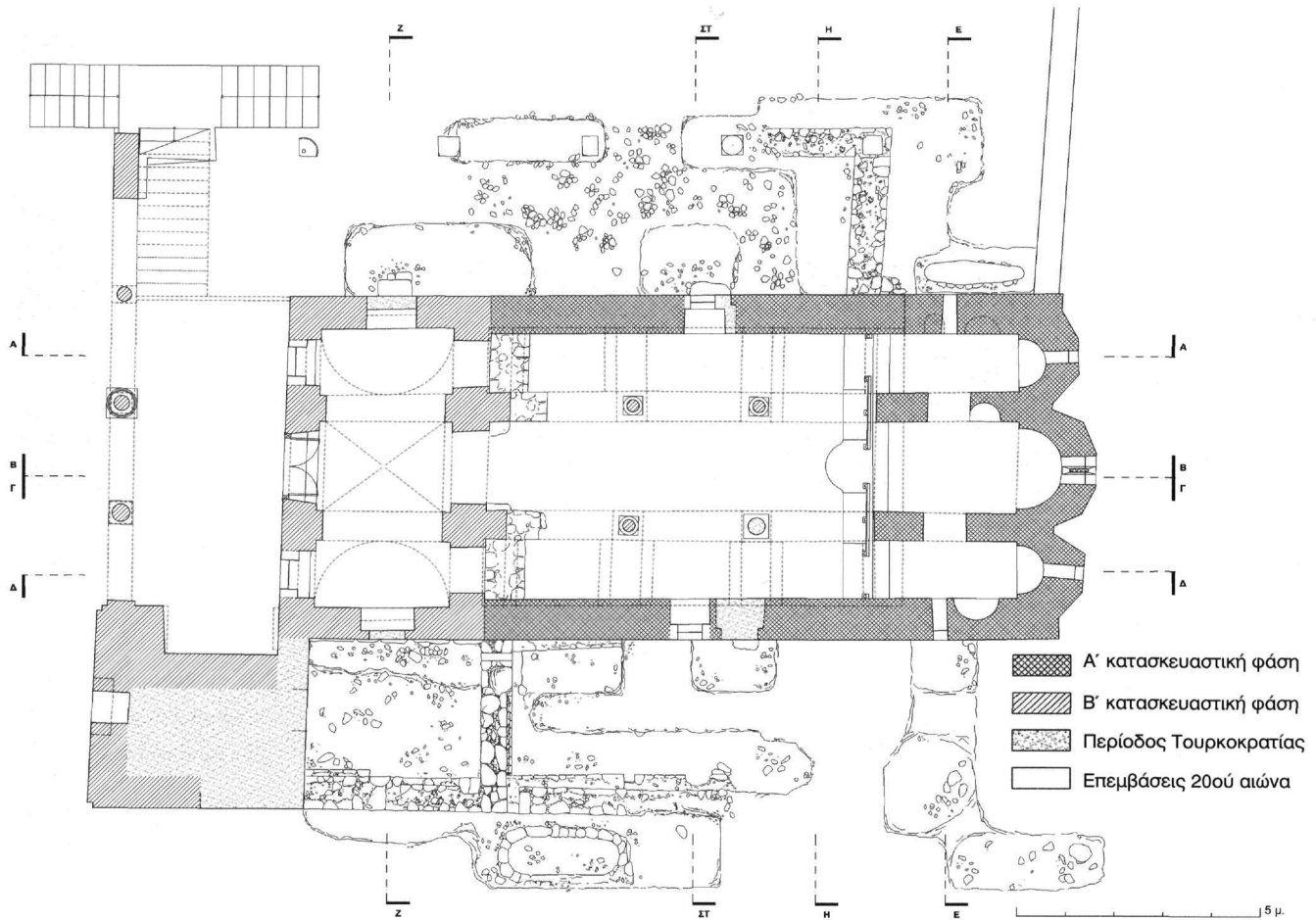
Οι τοξοστοιχίες που διαιρούν τα κλίτη της βασιλικής του ισογείου φέρονται σε ζεύγη κίωνων. Πάνω τους στηρίζονται οι τέσσερις βαρείς πεσσοί του ορόφου, που φέρουν τον τρούλλο (Εικ. 6). Τα πλάγια κλίτη του ισογείου καλύπτονταν με φουρνικά, με τη μεσολάβηση δύο τόξων, όπως υποδηλώνεται από τα δύο δυτικά που διατηρούνται και διαμορφώνουν το πάτωμα του υπερώου. Τα μεσαία και τα ανατολικά φουρνικά έχουν κα-

ταπέσει. Τα μεσαία αντικαταστάθηκαν από ξύλινα πατώματα, ενώ στα ανατολικά παραμένει το κενό. Η σημερινή είσοδος στον όροφο γίνεται από θύρα στο δυτικό τοίχο του υπερώου του νάρθηκα, ο οποίος έχει επίσης τριμερή διάταξη. Στο ισόγειο στεγάζεται με ένα κεντρικό σταυροθόλιο και πλευρικές ημικυλινδρικές καμάρες, ενώ το υπερώο με κεντρικό τρούλλο με νευρώσεις και με πλευρικές ημικυλινδρικές καμάρες (Εικ. 3 και 4). Τα γωνιακά διαμερίσματα του ορόφου του ναού καλύπτονται από φουρνικά, ενώ η στέγαση του ιερού και των παραβημάτων γίνεται με ημικυλινδρικές καμάρες (Εικ. 4 και 5).

Στις γενέσεις των τόξων των πλάγιων κλιτών της κάτω στάθμης τρέχει ένας κοσμήτης (Εικ. 7, 9 και 10), ο οποίος όμως σταματά πριν από τα παραβήματα (Εικ. 7). Στο βόρειο τοίχο της πρόθεσης ανοίγονται δύο κογχάρια, ενώ στο νότιο τοίχο του διακονικού ένα κογχάριο και ένα μικρό παράθυρο (Εικ. 3). Στον εγκάρσιο άξονα του ναού, στην κάτω στάθμη, υπάρχουν δύο παράθυρα. Κάτω από το βορεινό παράθυρο είναι ορατή η αργολιθοδομή που έφραξε παλαιότερη θύρα που υπήρχε εκεί. Αντίστοιχη υπήρχε και στη νότια πλευρά, όχι όμως στον ίδιο ακριβώς άξονα με τη βόρεια.

Αρχαιοτήτων και κυρίως στην κ. Αιμιλία Μπακούρου για την απρόσκοπτη συνεργασία και τη διευκόλυνση κατά τη διερεύνηση του μνημείου. Η προσπάθεια αποκρυπτογράφησης των κατασκευαστικών φάσεων του μνημείου, στο οποίο λόγω των πολλών μετασκευών έχουν αλλοιωθεί πολλά στοιχεία, ήταν εξαιρετικά δύ-

σκολη. Γι' αυτό θερμά ευχαριστώ επίσης τους φίλους Σταύρο Μαμαλούκο για το ταξίδι στο Λεοντάρι και την πολύτιμη βοήθειά του και Νίκη Ετζέογλου, Ηλία Αναγνωστάκη και Τίτο Παπαμαστοράκη για τους εξαιρετικά γόνιμους διαλόγους.

Εικ. 3. Άγιοι Απόστολοι στο Λεοντάρι. Κάτοψη Α'.

Ο γλυπτός διάκοσμος στο εσωτερικό του ναού (κίονες, κιονόκρανα, επίκρανα πεσσών και παραστάδων, λοξότιμητοι κοσμήτες και τμήματα του τέμπλου) είναι σε δεύτερη χρήση⁹. Ο νοτιοανατολικός κίονας είναι διαφορετικός και πιο παχύς από τους άλλους τρεις· εγκλιβωτισμένος σε μία βάση από σκυρόδεμα, δεν αποκλείεται να έχει αντικαταστήσει τον αρχικό κίονα (Εικ. 3). Τα κιονόκρανα των άλλων τριών κίωνων του ναού, καθώς και ένα παρόμοιο, που κείται κοντά στο περιστύλιο και μάλλον ανήκε στον τέταρτο αρχικό κίονα, είναι μεταπλάσεις δωρικών κιονοκρανών, από τα οποία έχει απολαξευθεί το υποτραχήλιο με σκοπό τη μείωση της διαμέτρου, ώστε να προσαρμοσθούν στη διάμετρο των κίωνων του ναού. Λαξευτός φυτικός διάκοσμος (φύλλα

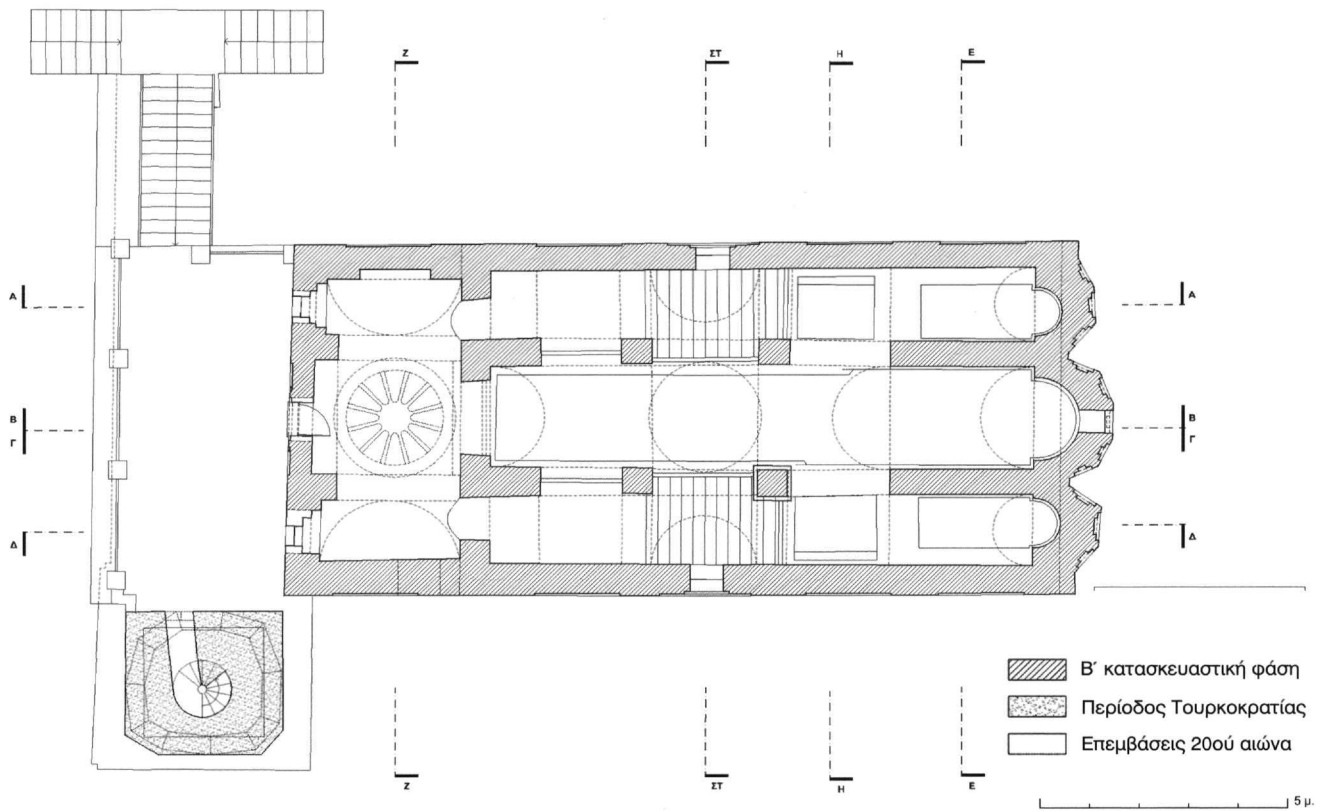
καλάμου) εναρμονίζεται διακοσμητικά με τα επίκρανα των παραστάδων.

Στην ανατολική όψη του ναού οι τρεις κόγχες του ιερού είναι ισοΰψεις: η κεντρική είναι πεντάπλευρη, οι πλαϊνές τρίπλευρες (Εικ. 11). Η τοιχοποιία της ανατολικής όψης είναι πλινθοπερίκλειστη. Δύο επάλληλες σειρές μικρών τυφλών αψιδωμάτων διαμορφώνουν την άνω ζώνη του ιερού. Ο ανατολικός τοίχος απολήγει σε ενιαίο τριγωνικό αέτωμα, σε υποχώρηση από την εξωτερική παρειά του κατώτερου παχύτερου τοίχου¹⁰. Ενιαίος πώρινος λοξότιμητος κοσμήτης βρίσκεται στη στάθμη της ποδιάς των παραθύρων.

Οι πλάγιες όψεις του ναού είναι κατασκευασμένες μέχρις ενός σημείου με αργολιθοδομή. Πάνω από αυτή

⁹ Π. Βελισσαρίου, «Βυζαντινά γλυπτά περιοχής Λεονταρίου», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Αθήναι 1981-1982, τ. 2, 161-173.

¹⁰ Μάλλον για την ελάφρυνση των φορτίων, βλ. παρακάτω (Οι βυζαντινές οικοδομικές φάσεις του ναού).

Εικ. 4. Άγιοι Απόστολοι στο Λεοντάρι. Κάτοψη Β'.

και πάλι εμφανίζεται πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία. Η θολοδομία υποδηλώνεται στην όψη με τυφλά αφιδώματα, εξαιρετικά επιμελημένα ως κατασκευή, με κεραμικό διάκοσμο στα τύμπανα. Αυτά που αντιστοιχούν στο ιερό έχουν αποτηθεί λίγο πιο πάνω από τη γένεση των τόξων τους. Η στέγαση του ιερού όμως γίνεται με ημικυλινδρικές καμάρες, παράλληλες προς την όψη, επομένως τα αφιδώματα αυτά είχαν καθαρά διακοσμητικό ρόλο. Η μορφή τους ολοκληρωνόταν, κατά πάσα πιθανότητα, επί ελευθέρων τοίχων ψηλότερων από τις καμάρες, οι οποίοι καταστράφηκαν σε κάποια μεταγενέστερη επισκευή της στέγης (Εικ. 13 και 14).

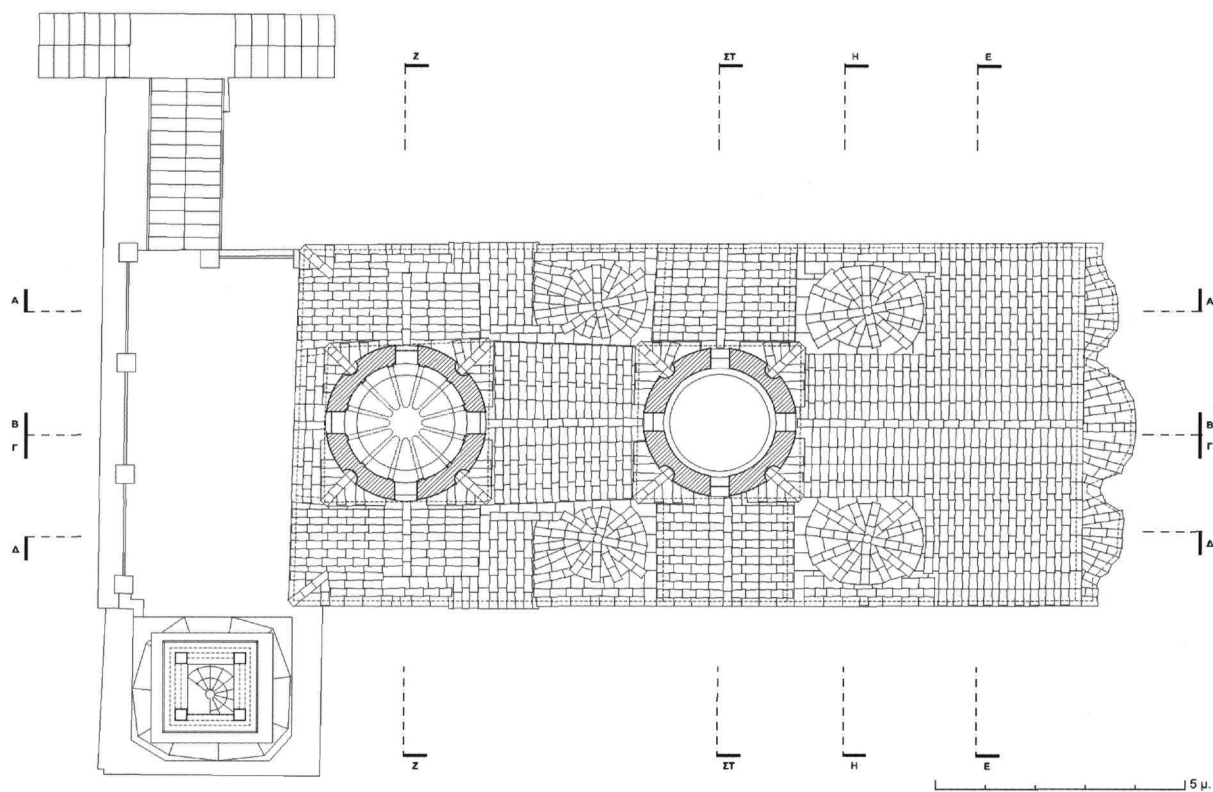
Στην κάτω ζώνη των πλάγιων όψεων του ναού μικρά μονόλοβα παράθυρα αντιστοιχούν στα παραβήματα. Στις θέσεις που στο εσωτερικό του ναού διακρίνονται

φραγμένες θύρες αντιστοιχούν ορισμένα μέλη που έχουν απομείνει από τα θυρώματα. Τόσο οι θύρες, όσο και τα μονόλοβα παράθυρα των παραβημάτων, έχουν πλαίσια από λαξευτούς πυρόλιθους τοποθετημένους εναλλάξ οριζοντίως και καθέτως και πλαισιωμένους με πλίνθους¹¹. Ορισμένες λιθόπλινθοι έχουν τοποθετηθεί οριζοντίως και εξέχουν από τους κατακόρυφους παραστάτες του πλαισίου (Εικ. 13 και 14). Αντιθέτως, τα δίλοβα παράθυρα του υπερώου έχουν διαμορφωθεί με πλίνθινα τόξα, όπως και τα παράθυρα του ιερού. Τα μεγάλα μονόλοβα παράθυρα της κάτω ζώνης στον εγκάρσιο άξονα του ναού είναι καταφανώς μεταγενέστερα.

Στις μακριές πλευρές του ναού και σε χαμηλό ύψος παρατηρούνται αντικριστοί οικοδομικοί αρμοί ασυνέχειας τοιχοποιίας που δεν εκτείνονται σε όλο το ύψος του

¹¹ Τα πώρινα κτιστά πλαίσια των παραθύρων και των θυρών του αρχικού ναού με λιθοπλίνθους τοποθετημένες σε οριζόντια διάταξη να εξέχουν σε σχέση με τους κατακόρυφους παραστάτες του πλαισίου απαντούν τόσο στον Άγιο Αθανάσιο στο Λεοντάρι, όσο και στα μνημεία του Μυστρά και του Γερακίου, βλ. Jenny Albani, «Die

Wandmalereien der Kirche Hagios Athanasios zu Leondari», *JÖB* 39 (1989), 259-294. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Παρίσι 1910. Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι τοιχογραφίες των ναών του κάστρου*, Αθήνα 2001, 22 και 43. Το οξυκόρυφο τόξο του μικρού παραθύρου του διακονικού απαντά στην Πελοπόννησο από το 13ο αιώνα.

Εικ. 5. Άγιοι Απόστολοι στο Λεοντάρι. Κάτοψη Γ.

τοίχου. Διακρίνονται επίσης τα ίχνη των τοιχισμένων σήμερα πλάγιων θυρών που αναφέρθηκαν (Εικ. 3, 13 και 14), όπως και τα ίχνη τοιχισμένης μεσημβρινής θύρας στο υπερώο του νάρθηκα (Εικ. 14).

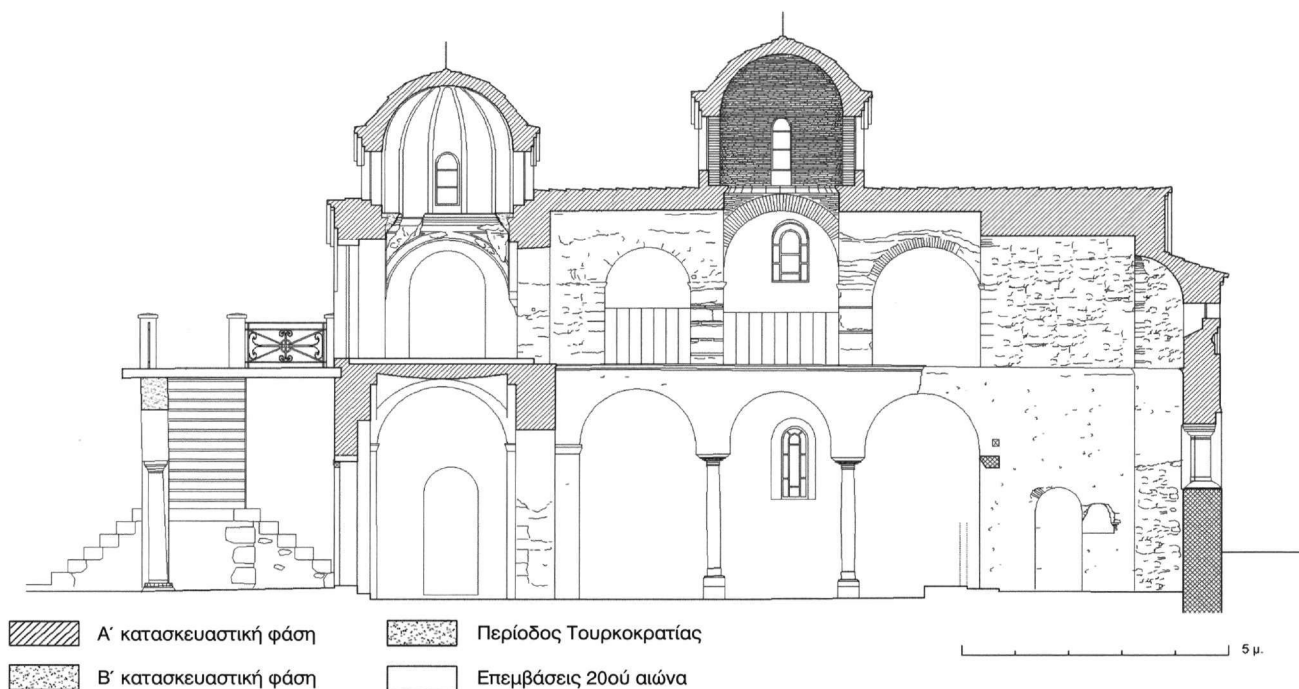
Η δυτική όψη του ναού είναι η περισσότερο κακοποιημένη από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Κυριαρχεί σε αυτή ο όγκος της βάσης του μιναρέ με τοιχοποιία από γκριζες λιθοπλίνθους, συχνά εμπλεγμένες με τούβλα, που εδράζεται στην τετράγωνη βάση της προγενέστερης πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας του κωδωνοστασίου. Σήμερα, πάνω από τη βάση του γκρεμισμένου μιναρέ, ορθώνεται κακότεχνο καμπαναριό από οπλισμένο σκυρόδεμα (Εικ. 12).

Ο ναός στη δυτική όψη (Εικ. 12) έχει προστώ με τετραμερή τοξοστοιχία, φερόμενη σε τρεις μονολιθικούς κίονες με μεταποιημένα, παλαιότερα και σε δεύτερη χρήση, δωρικά κιονόκρανα. Το νότιο τόξο εδράζεται στον τοίχο του βυζαντινού κωδωνοστασίου και το βόρειο σε πεσό, από όπου ξεκινά σιδερένια κλίμακα που οδηγεί σε δώμα από μπετόν, που σήμερα στεγάζει το προστώ. Από το δώμα αυτό μια θύρα που ανοίχθηκε στη θέση του παραθύρου της δυτικής κεραίας του σταυ-

ρού οδηγεί στο υπερώο. Εκατέρωθεν της θύρας έχουν ανοιχθεί μονόλοβα παράθυρα.

Η είσοδος στο ναό γίνεται από θύρα με ξύλινα θυρόφυλλα νεοκλασικού τύπου, στο βάθος του δυτικού προστώου, εκατέρωθεν της οποίας ανοίγονται μεγάλα μονόλοβα παράθυρα (Εικ. 12).

Τόσο ο τρούλλος του ναού, όσο και αυτός του νάρθηκα, έχουν κυλινδρικό τύμπανο από πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, στο οποίο εναλλάσσονται τέσσερα παράθυρα με ισάριθμα κογχάρια (Εικ. 5). Ο τρούλλος του νάρθηκα διαμορφώνεται εσωτερικά με νευρώσεις από κονίαμα, πιθανότατα κατά απομίμηση του τρούλλου του περιστώου της Παντάνασσας στο Μυστρά, που ακολουθεί τα πρότυπα της Πρωτεύουσας. Οι όψεις των σκελών του σταυρού φέρουν τόξα, κάτω από τα οποία διαμορφώνονταν δίλοβα παράθυρα, τα οποία σήμερα εμφανίζονται απλοποιημένα, με μορφή μεγάλων μονόλοβων ανοιγμάτων (Εικ. 13 και 14). Τα τόξα αυτά, όπως και τα τυφλά αψιδώματα, αλλά και τα γείσα των στεγάσεων και τα κυματοειδή των τρούλλων στέφονται από οδοντωτές ταινίες. Ο κεραμικός διάκοσμος των τυφλών αψιδωμάτων συντίθεται από ομάδες τριών, ίσου

Εικ. 6. Τομή Β-Β.

μήκους πλίνθων εναλλάξ τοποθετημένων κατά την κατακόρυφη και την οριζόντια κατεύθυνση, ώστε να σχηματίζουν ζατρίκιο. Τα κογχάρια των τρούλλων και των δύο επάλληλων σειρών της ανατολικής πλευράς συντίθενται από πλίνθους. Στην ανατολική πλευρά διακρίνονται κοίλα αποτυπώματα σκυφίων, τα οποία έχουν αποκολληθεί (Εικ. 11).

Μεταγενέστερες επεμβάσεις

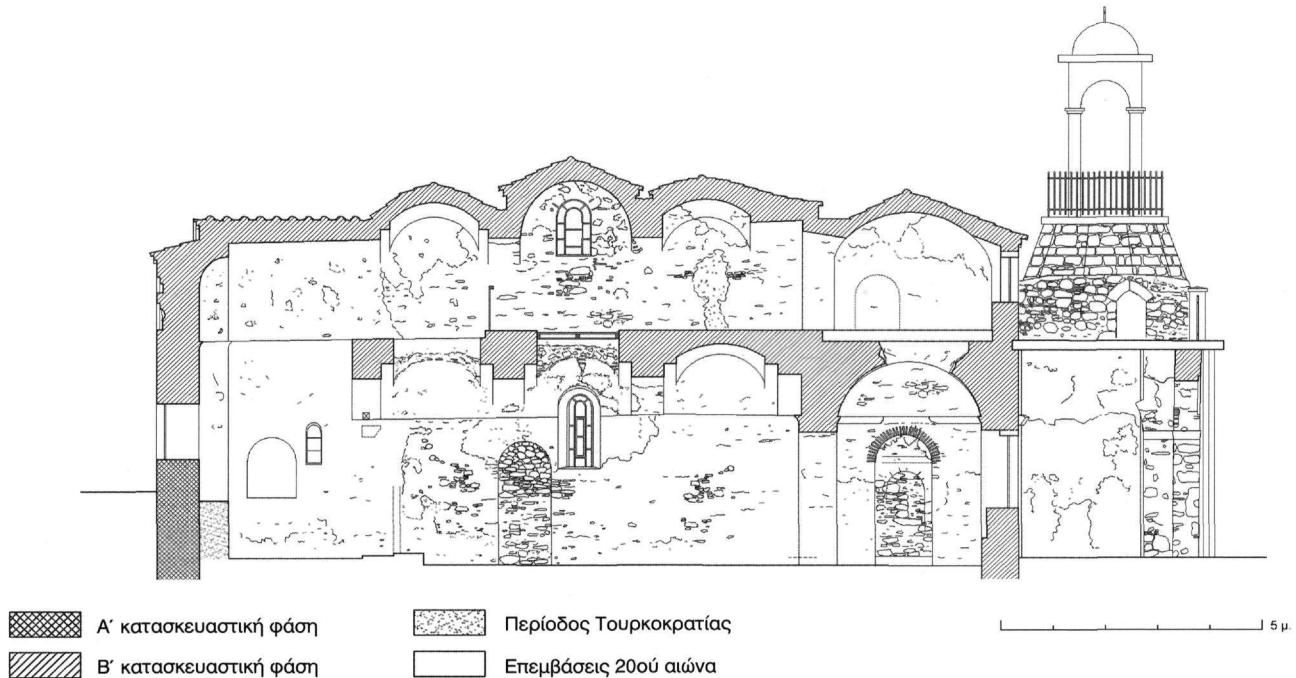
Ήδη από την περιγραφή που προηγήθηκε, διαπιστώθηκαν αλληπάλληλες οικοδομικές φάσεις. Δυστυχώς, τόσο το εκτεταμένο σοβάτισμα, όσο και οι άτεχνες και πρόχειρες επεμβάσεις, ιδίως των αρχών του 20ού αιώνα, στέρησαν το μνημείο από την αρχική αρτιότητά του

και επέφεραν σοβαρές αισθητικές αλλοιώσεις, με αποτέλεσμα να καθίσταται δυσχερής η ανάγνωση της οικοδομικής ιστορίας του. Οι πρώτες φωτογραφίες του ναού, των αρχών 20ού αιώνα (Εικ. 1), συγκρινόμενες με τις φωτογραφίες μετά την αποξήλωση των επιχρισμάτων (Εικ. 2) βοηθούν στην πιστοποίηση των αλλοιώσεων που επήλθαν στο ναό από την περίοδο της όψιμης Τουρκοκρατίας και μετά.

Οθωμανική φάση: Τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη Τουρκοκρατία ο ναός μετετράπη σε τζαμί¹². Από τις μαρτυρίες των κειμένων συνάγεται α) ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στον Χριστό Ζωοδότη και β) ότι κατά την πρώτη Τουρκοκρατία ο ναός είχε μετά βεβαιότητας μετατραπεί σε τζαμί. Η εικόνα των τοιχογραφιών που αποκαλύφθηκαν πρόσφατα, μετά την καθαίρεση των

¹² Πρόσφατα ο Π. Βελισσαρίου († 2006), στο 7ο Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών, αναφέρθηκε σε έγγραφο της Β' Ενετοκρατίας (1699/1700), στο οποίο σημειώνεται ότι το τέμενος μετατράπηκε και πάλι σε χριστιανικό ναό. Ο αδόκητος θάνατός του στέρησε τα Πρακτικά του Συνεδρίου από τη δημοσίευση της εισήγησής του. Ευχαριστώ τον κ. Σιακωτό, ο οποίος είχε επισημάνει την συγκεκριμένη πληροφορία στον Π. Βελισσαρίου, γιατί έθεσε στη διάθεσή μου το χωρίο που έχει ως εξής: «Η ἐκκλησία ἐκεῖνη ὅπου ἄνωθεν ἐγράψαμεν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ ἢ ὁποῖα λέγεται ἀπὸ ἄλλους τοῦ Παντοκράτορος ὅπου εἶναι μέσα εἰς τὸ Λεοντάρη ἦτον παλαιὰ ἐκκλησία καὶ τὴν εἶχαν οἱ γραικοὶ ὕστερα τὴν ἔκαμαν

οἱ Τοῦρκοι Τζαμί καὶ τώρα ὅπου ὁ Θεὸς ἔδωκεν καὶ ἐγένη χριστιανοσύνη ἐθρονιάσθη καὶ λειτουργοῦμεν εἶχε πολλὰ ὑποστατικά καὶ τὰ ἐπῆραν οἱ Τοῦρκοι. Εἶχε καὶ ἓνα μετόχη τὸν Ἅγιον Νικόλαον εἰς τὸ Κούμαρο ἐκκλησία καὶ τούτη θολικὴ καὶ ζωγραφισμένη καὶ πάντα εὐρισκόταν εἰς τῶν χριστιανῶν τὰ χέρια καὶ ἔχει ἕως τριῶν ζευγαριῶν χωράφια». Archivio di Stato di Venezia. Archivio Grimani dai Servi. Busta 54/157. Φ 874ν, 875ρ. Βλ. καὶ Β. Κ. Ντόκου, «Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β' Ἐνετοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἔγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων τῆς Ἐνετίας», *BNJb* 1985, 304.

Εικ. 7. Τομή Δ-Δ.

επιχρισμάτων, δημιουργεί την εντύπωση ότι κατά την διάρκεια της πρώτης Τουρκοκρατίας δεν αποκλείεται οι τοιχογραφίες να είχαν καλυφθεί από ένα ελαφρύ στρώμα ασβέστη.

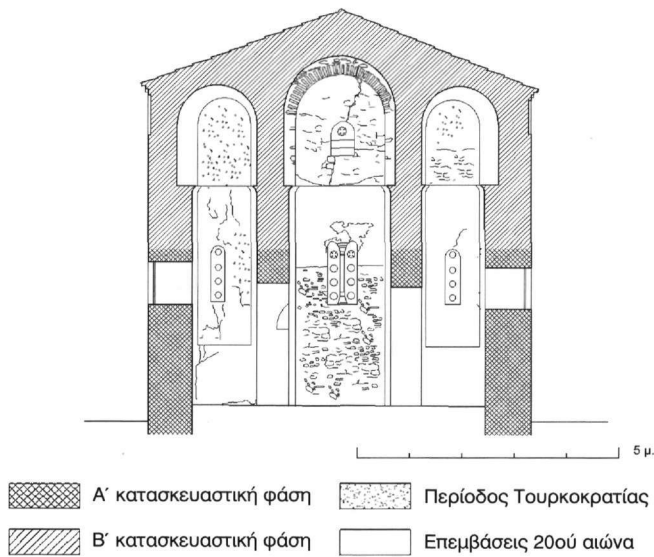
Μετά την Β' Ενετοκρατία όμως η νέα μετατροπή του ναού σε τέμενος φαίνεται ότι επέβαλε δραστηρότερες επεμβάσεις, που είναι εμφανείς τόσο από το παχύ στρώμα σοβά με τραβηχτά κοσμήματα στερεωμένα στα κοίλα σημεία με καρφιά, όσο και από τη στιβαρή κατασκευή του μιναρέ. Ο μιναρές, του οποίου σήμερα σώζεται μόνον η βάση, κατασκευάστηκε πάνω στο κατώτερο τμήμα του βυζαντινού κωδωνοστασίου, το οποίο μπαζώθηκε εσωτερικά (Εικ. 12). Ένα τμήμα ανακατασκευάστηκε, επίσης από πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, που ωστόσο διαφοροποιείται αισθητά από τη βυζαντινή και είναι πιθανό να ανήκει στην πρώτη φάση της μετατροπής του ναού σε τζαμί κατά την πρώτη Τουρκοκρατία. Ορισμένοι λίθοι μάλιστα φέρουν τα χαρακτηριστικά για την εποχή ημισφαιρικά εξογκώματα εν είδει αγκώνων. Στην τοιχοποιία του μιναρέ, που είναι απλούστερη και χωρίς πα-

ρεμβολή πλίνθων, εντοιχίστηκε επιγραφή με αραβική γραφή που χρονολογεί την κατασκευή στο 1816/17¹³. Την ίδια εποχή μετασκευάστηκε η δυτική στοά του ναού: σε αυτή τη φάση ανήκουν τα δύο ελαφρώς οξυκόρυφα κεντρικά τόξα και το δώμα που στηρίχθηκε πάνω από αυτά και μέσω του οποίου γινόταν η πρόσβαση στο μιναρέ από χαμηλή θύρα με οξυκόρυφο ανώφλι. Το δίλοβο παράθυρο του υπερώου του νάρθηκα μετατράπηκε σε θύρα εισόδου στο υπερώο, όταν καταργήθηκαν οι παλαιότερες προσβάσεις στο νάρθηκα. Εκατέρωθεν της νέας θύρας ανοίχθηκαν δύο μεγάλα μονόλοβα παράθυρα.

Στην ίδια οικοδομική φάση θα πρέπει να τοποθετηθεί η τοίχιση των πλάγιων θυρών του ναού και του νάρθηκα, η διάνοιξη των μεγάλων παραθύρων στις μακριές πλευρές του ναού και στη δυτική όψη του νάρθηκα, καθώς και η αφαίρεση της δίλοβης διαμόρφωσης κάτω από τα τόξα τους, ώστε να μετατραπούν και αυτά σε μεγάλα παράθυρα. Τότε θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονικά και η κατάρρευση ενός τμήματος των φουρνικών που στηρίζαν τμήμα του δαπέδου των υπερών και η αντικα-

¹³ Αναγράφεται ευκρινώς το έτος Εγείρας 1232, δηλαδή 1816/7. Η επιγραφή, που είναι εντοιχισμένη στη νοτιοδυτική πλευρά του μιναρέ, φαίνεται να είναι ξαναχρησιμοποιημένη και γι' αυτό θα πρέπει να αποτελεί ένα *terminus post quem* για την τελευταία επι-

σκευή του μιναρέ. Η χρονολόγηση αυτή συνάδει και με τη νεοκλασική μορφολογία των τραβηχτών κοσμημάτων του εσωτερικού, χωρίς η συγκεκριμένη επέμβαση να μπορεί να χρονολογηθεί με βεβαιότητα.

Εικ. 8. Τομή E-E.

τάστασή τους από ξύλινο πάτωμα. Στη διαμόρφωση ξύλινων καφασωτών ίσως να οφείλεται και η διατάραξη του τόξου του υπερώου του νάρθηκα προς το κεντρικό κλίτος. Η υπερύψωση των τρούλλων και των στεγών των φουρνικών (Εικ. 2), που οφείλεται μάλλον σε κατασκευαστική αδυναμία επισκευής των κυματοειδών βυζαντινών γείσων, δεν αποκλείεται να έγινε επίσης κατά τη μετασκευή του ναού σε τζαμί.

Το σύνολο των σοβαρών και δαπανηρών αυτών επεμβάσεων κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας θα πρέπει να συνδυασθεί με το ρόλο που έπαιζε το Λεοντάρι τόσο κατά την πρώτη, όσο και κατά τη δεύτερη Τουρκοκρατία, κατά την οποία φαίνεται ότι συγκέντρωσε αρκετό τουρκικό πληθυσμό¹⁴.

¹⁴ Μ. Β. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την Δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήναι 1939 (ανατύπ. 1978), 118. Βλ. και Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Τριπολιτσάς*, Αθήναι 1976, σποραδικά.

¹⁵ J. L. Bintlifit, «Local History and Heritage Management in Greece», στο *Perception and Evolution of Cultural Landscapes* (επιμ. P. Doukellis - L. Mendoni), *Μελετήματα* 38, 2004, ΚΕΡΑ-ΕΙΕ, 145.

¹⁶ Το πλαίσιο των εικόνων του Δωδεκαόρτου, που πρόσφατα (1981) αντικαταστάθηκαν από έργα του ζωγράφου-συντηρητή Τάνες, κοσμείται από διαφορετικούς και απλούστερους πλοχμούς σε σχέση με το υπόλοιπο ξυλόγλυπτο τέμπλο και επιτρέπει την υπόθεση ότι το τμήμα αυτό προέρχεται από άλλο τέμπλο. Στη δεσποτική εικόνα του Χριστού, η οποία, όπως και οι υπόλοιπες, είναι εμφανώς έργο του 19ου αιώνα, διακρίνεται η επιγραφή: 18.. Ίουλιόν. 17 έτελιόθι διά τής ταπινής χωός Άθανασίου ιερομονάχου διά συνδρομής δέ Χαντζί Ίω(άννου)Κουκούρι. Δυστυχώς η ακριβής χρονολογία στην αρχή της επιγραφής είναι δυσανάγνω-

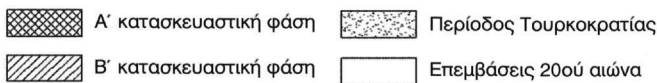
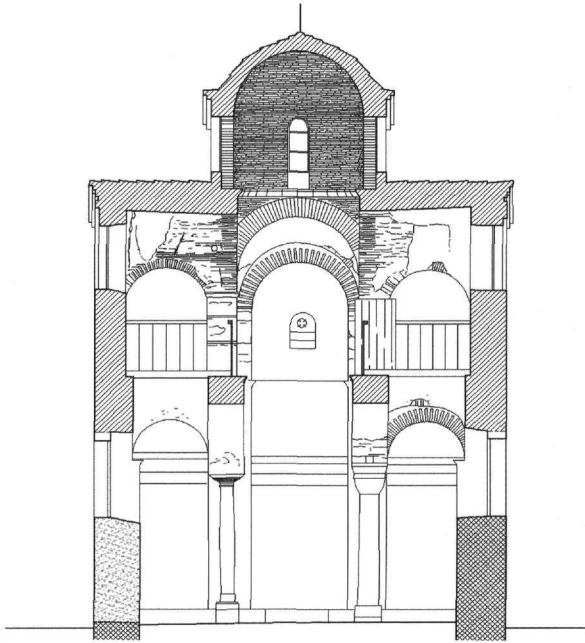
Νεότερες επεμβάσεις: Το μνημείο στα μέσα του 19ου αιώνα δέχθηκε μετασκευές για τη μετατροπή του και πάλι σε χριστιανικό ναό: κατεδαφίστηκε ο μιναρές και πάνω στη βάση του κατασκευάστηκε λίθινο απλό μονότοξο κωδωνοστάσιο. Σε υδατογραφία του Edward Lear του 1849 ο ναός απεικονίζεται χωρίς τους εξωτερικούς σοβάδες που φαίνονται στις φωτογραφίες του Αρχείου Λαμπάκη (1903) (Εικ. 1). Στη νότια όψη δεν υπάρχει πλέον κανένα πρόσκτισμα. Ο μιναρές έχει καθαριρευθεί και στη βάση του έχει τοποθετηθεί το μικρό κωδωνοστάσιο. Στη βόρεια πλευρά διακρίνεται χαμηλό εκτεταμένο πρόσκτισμα με μονόριχτη στέγη¹⁵. Σε αυτή την περίοδο πρέπει να τοποθετηθεί και η κατασκευή του ξυλόγλυπτου τέμπλου¹⁶. Το 1905 αποξηλώθηκε μαρμάρινο δάπεδο με μαρμαροθετήματα¹⁷ και τοποθετήθηκε η νεοκλασική ξύλινη θύρα εισόδου. Η ανακατασκευή του βορειοδυτικού τόξου του περιστώου, η σκυροδέτηση πλάκας με ενισχυτικές σιδηροδρομικές ράγες στο δώμα του εξωνάρθηκα και η τοποθέτηση της σιδερένιας κλίμακας και των κιγκλιδωμάτων, με βάση τα μορφολογικά τους στοιχεία, πρέπει να χρονολογηθούν γύρω στο 1930.

Η τελευταία φάση των επεμβάσεων έχει προκύψει από την προσπάθεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας να αποκατασταθούν οι στέγες των τρούλλων στην αρχική τους μορφή και να επισκευασθούν τα γείσα και τα ανοίγματα του ναού¹⁸. Επίσης έγιναν ορισμένες επισκευές των αρμολογημάτων με τσιμεντοκονίαμα, οι οποίες όμως δυσχεραίνουν την ανάγνωση των οικοδομικών φάσεων του μνημείου. Οι επεμβάσεις αυτές συνοδεύθηκαν από τις αποξηλώσεις τμημάτων των επιχρισμάτων για την αποκάλυψη των τοιχογραφιών. Πρόσφατα έγιναν ανασκαφικές τομές στο εσωτερικό και στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου (Εικ. 3).

στη και θα προκύψει μετά τον καθαρισμό της εικόνας.

¹⁷ Πιθανώς το αρχικό δάπεδο του ναού. Orlandos, ό.π. (υποσημ. 3), 175. Τσίριμπας, ό.π. (υποσημ. 3), 117.

¹⁸ Ελένη Μανωλέσσου, *ΑΔ* 27 (1972), *Χρονικά*, 295. Οι σημαντικές αυτές επεμβάσεις έγιναν υπό την εποπτεία του αρχιτέκτονα κ. Ι. Δημακόπουλου. Συγκεκριμένα, τα ορθογωνικά ανοίγματα που είχαν προκύψει από τις επεμβάσεις της Τουρκοκρατίας (θύρες και παράθυρα, καθώς και η θύρα εισόδου στο υπερώο) διαμορφώθηκαν ως τοξωτά με πλίνθους σε μια προσπάθεια αισθητικής αναβάθμισης με εφαρμογή νεοβυζαντινής μορφολογίας. Δεν έγινε αποκατάσταση της βυζαντινής μορφής των δίλοβων παραθύρων, αλλά διαμορφώθηκαν ενιαία χαμηλωμένα τόξα σε ολόκληρο το πλάτος του ανοίγματος. Επίσης κατασκευάστηκαν απλά σιδηρά κουφώματα σε όλα τα ανοίγματα. Ακολούθησαν ανασκαφικές έρευνες τις οποίες επέβλεψε ο κ. Π. Βελισσαρίου, ο οποίος επρόκειτο να δημοσιεύσει και τα ευρήματα.

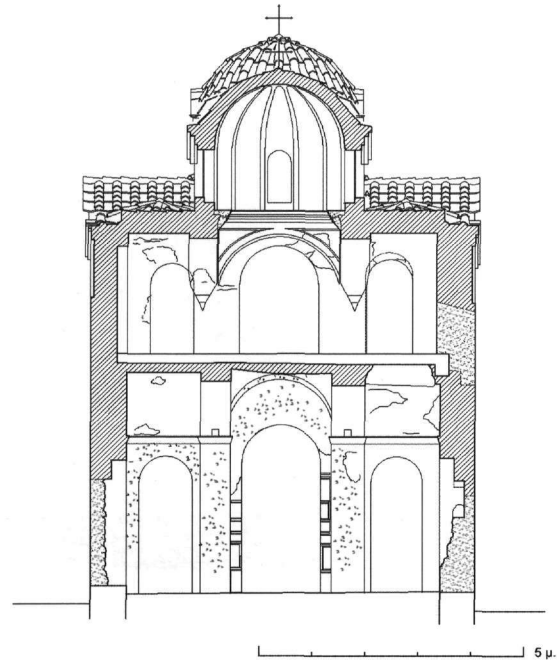
Εικ. 9. Άγιοι Απόστολοι στο Λεοντάρι. Τομή ΣΤ-ΣΤ.

Ανασκαφική έρευνα - Καθαίρεση κονιαμάτων

Η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε τα τελευταία χρόνια γύρω από το ναό, αλλά και η μερική καθαίρεση των νεότερων επιχρισμάτων για την αποκάλυψη των υποκειμένων τοιχογραφιών, είναι πολύτιμες για την ιστορία και την αποκατάσταση του μνημείου.

Στη δυτική πλευρά η καθαίρεση των επιχρισμάτων του προστώου αποκάλυψε την αρχική μορφή του νότιου τόξου της δυτικής κιονοστοιχίας του. Το μέτωπο του τόξου διαμορφώνεται σε δύο ζώνες: στην κατώτερη εναλλάσσονται πώρινοι θολίτες και πλίνθοι, ενώ η ανώτερη, που προεξέχει, στέφεται από τούβλινο εξωρράχιο. Διατηρούνται τα ίχνη τοιχοποιίας με κεραμικό διάκοσμο, ενώ ο οικοδομικός αρμός ανάμεσα στο νότιο και το κεντρικό τόξο, όσο και η χάραξη και η κατασκευή της υπόλοιπης τοξοστοιχίας μαρτυρούν μεταγενέστερη φάση (Εικ. 12).

Η επιμελημένη από πλίνθους τοιχοποιία του γωνιακού πεσσού μέχρι ενός ύψους (Εικ. 12) δείχνει ότι ανήκει στην αρχική φάση του μνημείου και πιστοποιεί την επέκταση του περιστώου και στη βόρεια πλευρά του ναού. Πράγματι, η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τις βάσεις των κίωνων της βόρειας πλευράς (Εικ. 3). Οι κίονες και τα κιονόκρανά τους βρίσκονται πεσμένα παραπλεύρως, μεταξύ και άλλων αρχιτεκτονικών μελών.

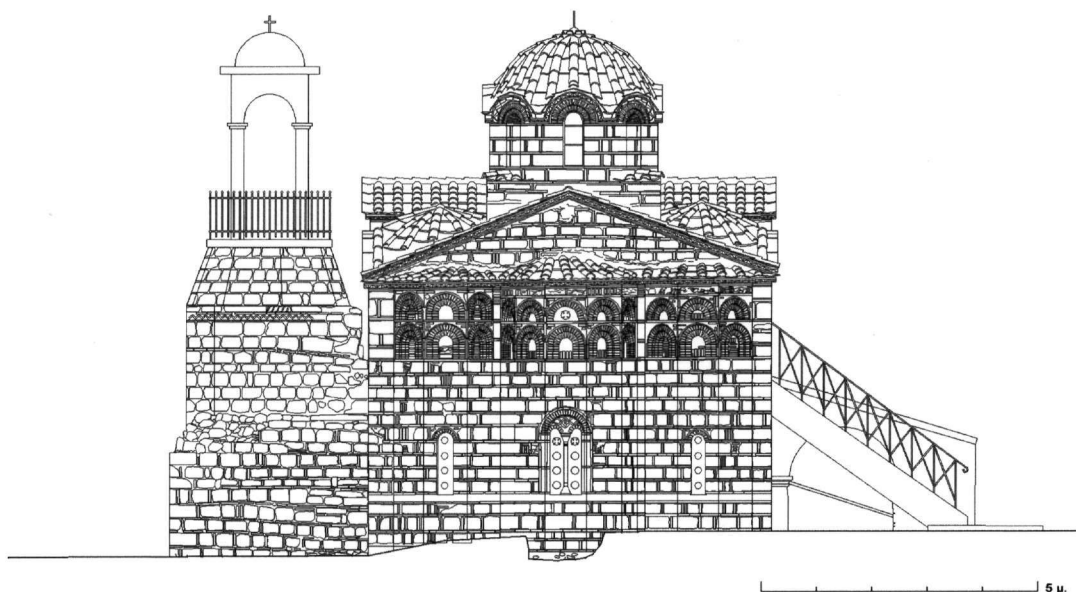
Εικ. 10. Άγιοι Απόστολοι στο Λεοντάρι. Τομή Ζ-Ζ.

Στη νοτιοδυτική γωνία του ναού (Εικ. 12) τα τμήματα της τετράγωνης βάσης του βυζαντινού κωδωνοστασίου με χαμηλή τοξωτή θύρα στο δυτικό μέτωπο είναι εύκολα αναγνώσιμα από την πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία τους από πωρόλιθο, που διαφοροποιείται από το πλινθοπερίκλειστο σύστημα λιθοδομής του μιναρέ.

Στη νότια πλευρά δεν υπάρχουν ίχνη περιστώου. Τα θεμέλια προκτισμάτων που αποκαλύφθηκαν, επιτρέπουν τη διατύπωση ορισμένων υποθέσεων για τη δομή του ναού. Για την τεκμηρίωση της μελέτης αποκατάστασης έγιναν συμπληρωματικές καθαιρέσεις στα εσωτερικά επιχρίσματα, οι οποίες αποκάλυψαν τα αρχικά μέλη του κοσμήτη που διατρέχει τους τοίχους του νάρθηκα και του ναού. Διαπιστώθηκε έτσι ότι πάνω σε αυτά εδράζονταν τα τόξα του υπερώου. Πρόσφατα, στο εσωτερικό του ναού έγινε ανασκαφική τομή στο ύψος των οικοδομικών αρμών του βόρειου και του νότιου τοίχου και αποκαλύφθηκε η θεμελίωση του δυτικού τοίχου του αρχικού ναού (Εικ. 3 και 15).

Οι βυζαντινές οικοδομικές φάσεις του ναού

1. Η πρόσφατη αποκάλυψη της αρχικής θεμελίωσης του δυτικού τοίχου (Εικ. 3 και 15) σε συνδυασμό με τους οικοδομικούς αρμούς διακοπής στις μακριές πλευρές στο σημείο που αρχίζει ο νάρθηκας (Εικ. 13 και 14) καταδει-

Εικ 11. Άγιοι Απόστολοι στο Λεοντάρι. Η ανατολική πλευρά.

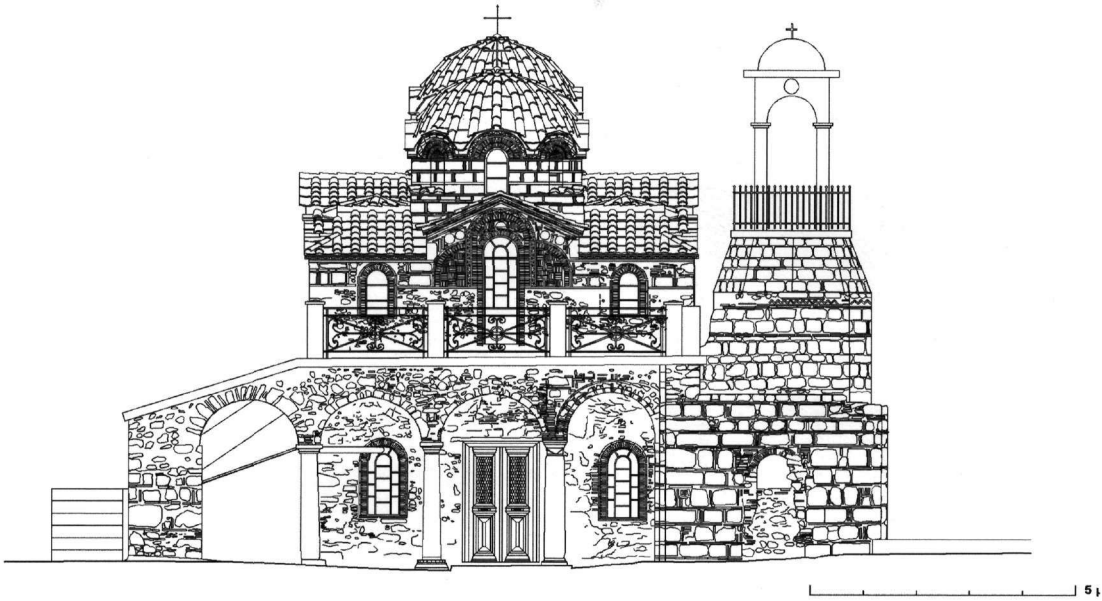
κνύουν ότι η αρχική πρόθεση των κατασκευαστών των Αγίων Αποστόλων δεν ήταν η οικοδόμηση ενός ναού μεικτού τύπου, αλλά ενός μικρότερου και πιθανώς χαμηλότερου ναού. Οι οικοδομικοί αρμοί σταματούν σε σχετικά χαμηλό ύψος, στοιχείο που μαρτυρεί ότι η κατασκευή του ναού, όταν προσετέθη ο νάρθηκας, δεν είχε ολοκληρωθεί. Το στοιχείο αυτό οδηγεί στην υπόθεση ότι ο ναός είχε αρχίσει να κτίζεται με παχείς τοίχους, ίσως στον τύπο μιας βασιλικής ή ενός σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού χωρίς νάρθηκα. Για κάποιους, άγνωστους, λόγους φαίνεται ότι κατά τη διάρκεια της κατασκευής του ναού επικράτησε η άποψη ότι ο ναός αυτός έπρεπε να λάβει το μέγεθος και τη μορφή ενός ναού του λεγόμενου μεικτού τύπου. Για να εξυπηρετηθεί αυτός ο στόχος υπολογίστηκε το απαραίτητο ύψος για την έδραση των φουρνικών, πάνω στα οποία διαμορφώθηκε το δάπεδο του υπερώου και εδράστηκε η νέα σταυροειδής εγγεγραμμένη θολοδομία του ναού. Στο ύψος αυτό των παχέων τοίχων διαμορφώθηκε κοσμήτης, πάνω στον οποίο στηρίχθηκαν τα τόξα των φουρνικών, αλλά και οι πιο λεπτοί τοίχοι της ανωδομής (Εικ. 7 και 9). Με την απομείωση του πάχους των τοίχων α) διευρύνεται ο χώρος και δίνεται η δυνατότητα να τετραγωνισθεί η έδραση των φουρνικών, β) ανακουφίζονται από φορτία τα χαμηλά τμήματα των τοίχων, που δεν είχαν εξαρχής κατασκευασθεί για να φέρουν τη συγκεκριμένη ανωδομή, και γ) δημιουργείται ευρύτερος χώρος στα υπερώα των πλάγιων κλιτών.

Στους χώρους των παραβημάτων, όπου δεν συντρέχουν λόγοι έδρασης ενδιάμεσων φουρνικών, η ανωδο-

μή συνεχίζεται με το ίδιο πάχος έως το ύψος του δαπέδου των υπερών. Οι πλάγιοι τοίχοι από αυτό το ύψος και πάνω γίνονται λεπτότεροι, ώστε να βρεθούν στην ίδια ευθεία με τους τοίχους των υπερών. Από τη μείωση του πλάτους των κογχών όμως προκύπτει η εκκεντρότητα των κογχών της πρόθεσης και του διακονικού στο ύψος των υπερών (Εικ. 8).

Σύμφωνα με τα ανάλογα ναοδομικά πρότυπα του Μυστρά, η προσθήκη του νάρθηκα ήταν απαραίτητη για την εξασφάλιση πρόσβασης στα υπερώα (Εικ. 10). Προς τούτο, στο νότιο τοίχο του υπερώου του νάρθηκα κατασκευάστηκε μικρή θύρα. Δίπλα στη θύρα διαφαίνεται οικοδομικός αρμός που περιορίζεται μόνο στο ύψος του υπερώου (Εικ. 14). Αυτός ο αρμός δεν αποκλείεται να οφείλεται σε προγραμματισμό εργασιών, γιατί ο δυτικός τοίχος δείχνει ότι ο όροφος του ναού ολοκληρώθηκε πριν από τον όροφο του νάρθηκα.

Από τα ίχνη των τοίχων των προσκτισμάτων, που αποκαλύφθηκαν στη νότια πλευρά του ναού (Εικ. 3), συνάγεται ότι δίπλα στο νάρθηκα και πίσω από το καμπαναριό είχε κατασκευασθεί πρόσκτισμα για την εξυπηρέτηση της ανόδου στο υπερώο και την πρόσβαση στην πλάγια θύρα του. Η θύρα αυτή όμως δεν φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε για πολύ, ίσως και καθόλου, λόγω κακού υπολογισμού της στάθμης του δαπέδου, γιατί τοιχίστηκε και καλύφθηκε από τοιχογραφίες που προς το παρόν είναι δυσδιάκριτες. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί και ένα ίχνος κόκκινης ταινίας στο δυτικό τμήμα της νότιας καμάρας που στεγάζει το ισόγειο του νάρθηκα. Από τη θολοδομία που έχει καταπέσει φαίνεται ότι η

Εικ. 12. Άγιοι Απόστολοι στο Λεοντάρι. Η δυτική πλευρά.

κόκκινη ταινία πλαισίωσε μια οπή στην καμάρα. Όσο και εάν ξενίζει η λύση που υιοθετήθηκε, τα στοιχεία δείχνουν ότι δεν θα πρέπει να αποκλεισθεί η υπόθεση ότι αυτό το άνοιγμα εξυπηρετούσε την τοποθέτηση ξύλινης κλίμακας, η οποία θα οδηγούσε κατευθείαν από το νάρθηκα στον όροφό του. Ταυτόχρονα, τόσο στη δυτική, όσο και στη βόρεια πλευρά του ναού, οικοδομήθηκε περίστω με κιονοστοιχίες, όπως μαρτυρούν τα ανασκαφικά ευρήματα (Εικ. 3 και 16). Η μαρτυρία εξάλλου του βενετού Συνδίκου-Κατασιχωτή Michel Marin, που πέρασε από το Λεοντάρι το 1689, αναφέρει ένα ναό με ψηφιδωτό δάπεδο (το οποίο επιβεβαιώνει ο Λαμπάκης¹⁹) και μια στοά με διπλή διάταξη κιόνων που βλέπει νότια και δυτικά²⁰. Η πληροφορία αυτή επιβεβαιώνει όχι μόνο τα αρχαιολογικά ευρήματα, αλλά και εν μέρει θα μπορούσε να εξηγήσει γιατί δεν εντοπίζονται φουρούσια στο βόρειο τοίχο, αφού περιγράφεται ότι τα τότε φέρονται από διπλή διάταξη κιόνων. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν ήταν δυνατόν να ανιχνευθούν οι βάσεις της δεύτερης σειράς κιόνων μπροστά από τον τοίχο, γιατί αυτή η περιοχή είχε ήδη διαταραχθεί από μεταγενέστερα προσκτίσματα (βλ. υποσημ. 15) και αδημοσίευτες ανασκαφές.

Η μορφή που έλαβε ο ναός τελικώς (Εικ. 17) καταδεικνύει ότι η μετασκευή και η μεγέθυνση που επήλθε κατά τη διάρκεια της οικοδόμησης είχε ως πρότυπο την Οδηγήτρια του Μυστρά.

2. Πρέπει να συντρέξαν σοβαροί λόγοι, ώστε το αρχικό κτίσμα να επεκταθεί και να ανασκευασθεί προκειμένου να λάβει τη μορφή ενός μεγάλου ναού μεικτού τύπου με προθέσεις που θυμίζουν τους αντίστοιχους ναούς του Μυστρά.

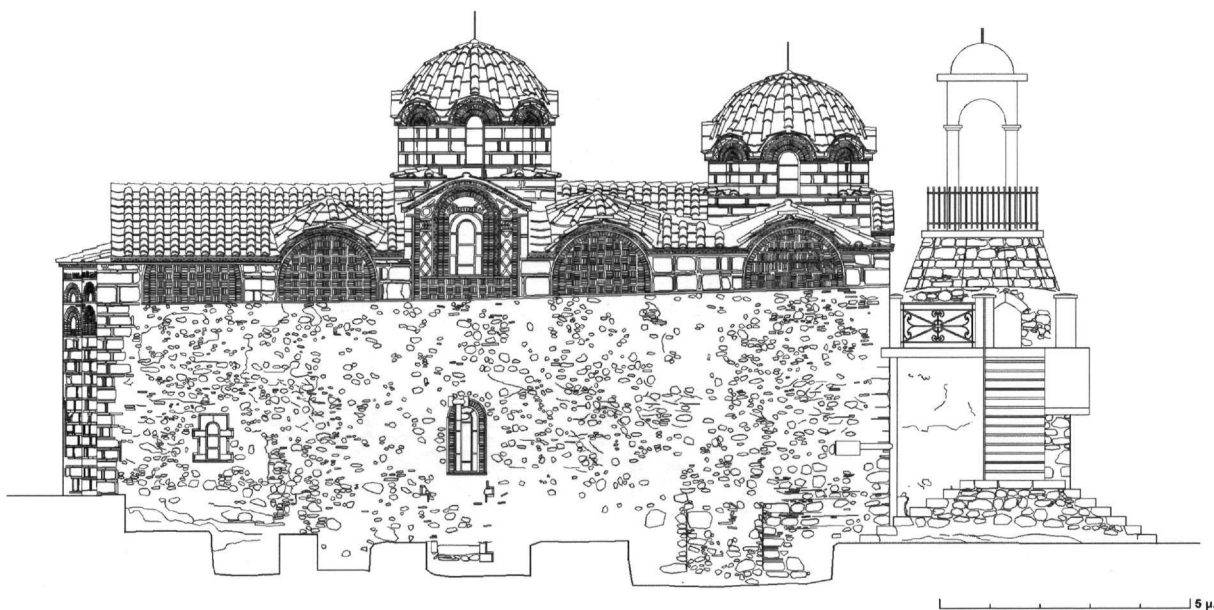
Στην ανατολική πλευρά (Εικ. 11) μεταφέρθηκε η μορφολογία των μικρών κογχών των ναών του Μυστρά και μάλιστα της Οδηγήτριας. Στο ναό των Αγίων Αποστόλων όμως κατασκευάστηκαν δύο επάλληλες σειρές κογχαρίων, που μείωσαν τα νέα φορτία πάνω στους τοίχους του ναού ο οποίος, απ' ό,τι φαίνεται, αρχικά δεν είχε σχεδιασθεί για να φέρει δεύτερο όροφο.

Η αργολιθοδομή που διατηρήθηκε στα κάτω τμήματα των μακρών πλευρών του ναού (Εικ. 13 και 14) καταδεικνύει ότι για τις περιοχές αυτές δεν υπήρχαν προθέσεις προβεβλημένης τοιχοποιίας: η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε ότι τη νότια πλευρά έφραζαν προσκτίσματα (Εικ. 16, Α και Β), ενώ τη δυτική και τη βόρεια περιέβαλλε στοά.

¹⁹ «Επί τοῦ ἐδάφους παρατηροῦμε ποικίλα μαρμαροψηφοθετήματα, ἀριστερά δέ τοῦ ναοῦ διεσώθη περρωτός δράκων», ΔΧΑΕ Γ (1903), 102.

²⁰ «Qui è un bel tempio anticho col Salico alla Mosaicha, che al di fuori

tiene un ampio portico con doppio ordine di colonne quale riguarda al settentrione ed al Occidente dallo stesso», Museo Civico Correr, Miscellanea Provendenze Diverse, busta 697c, φ. 207v. Ευχαριστώ τον κ. Σιακωτό για την επισήμανση του αδημοσίετου χωρίου.

Εικ. 13. Αγιοι Απόστολοι στο Λεοντάρι. Η βόρεια πλευρά.

Δίπλα στο πρόσκτισμα Α κατά την ανασκαφή αποκαλύφθηκαν ίχνη θεμελίων και από δεύτερο πρόσκτισμα (Β), μέσα και έξω από το οποίο βρέθηκαν ταφές²¹. Η πρόσβαση στο πρόσκτισμα Β εξασφαλιζόταν από τη νότια θύρα του αρχικού ναού, όπως ακριβώς γίνεται στο ναό της Οδηγήτριας στον Μυστρά.

Όταν ο Ορλάνδος επισκέφθηκε το μνημείο, παρόλο που ήταν επιχρισμένο, αντελήφθη και επεσήμανε την ύπαρξη βυζαντινού προστώου. Είχε ωστόσο θεωρήσει ότι η σωζόμενη τοξοστοιχία ανήκε εξ ολοκλήρου στην οθωμανική περίοδο²². Σήμερα όμως, μετά την αποκάλυψη της αρχικής δομής του νοτιότερου τόξου με εναλλάξ πώρινους θολίτες και πλίνθους, κεραμικό διάκοσμο πάνω από το εξωρράχιο του και τη σύνδεσή του με τη βυζαντινή πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία, δεν αφήνουν αμφιβολίες για τη χρονολόγησή του στην περίοδο της οικοδόμησης του ναού. Αυτό το τμήμα της τοξοστοιχίας είναι το μοναδικό που μπορεί να μας οδηγήσει σε ασφαλή συμπεράσματα, τόσο για τον τρόπο έδρασης της θολοδομίας του περιστώου στους τοίχους, όσο και για τη μορφή στέγασής του, διότι οι εξωτερικές επιφάνειες του ναού, όπως παραδίδεται από το Αρχείο Λαμπάκη, είχαν ολοκληρωτικά καλυφθεί με επιχρίσματα.

Η στέγαση του περιστώου με σταυροθόλια θα παρουσίαζε προβλήματα, εάν δεν υπήρχε εσωτερική σειρά κιόνων, λόγω των μακρόστενων αναλογιών των χώρων όπως προκύπτουν από τα μετακίονια που φάνηκαν μετά την ανασκαφή. Παρ' όλα αυτά, τόσο η μορφή του νότιου τόξου της δυτικής στοάς, όσο και η ομοιότητα

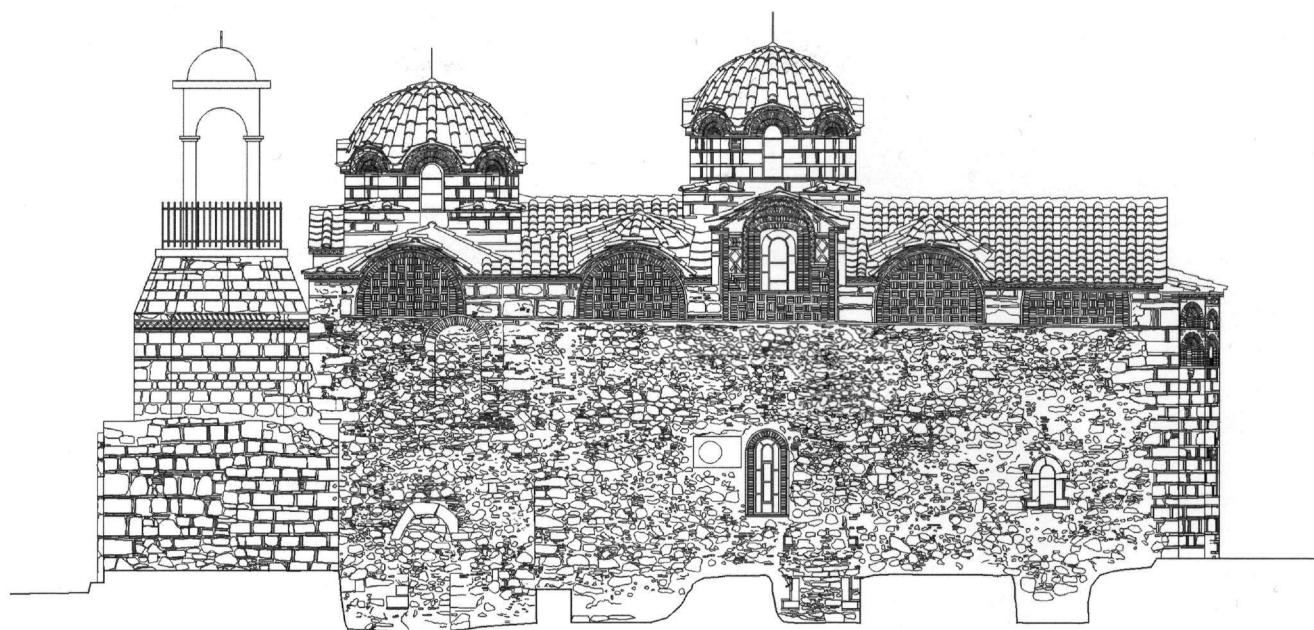
των Αγίων Αποστόλων με τα μνημεία του Μυστρά, συνηγορούν για τη γραφική αποκατάσταση της στέγασης του περιστώου με σταυροθόλια και κυματοειδή γείσα (Εικ. 17). Άλλωστε, η αντιγραφή των κυματοειδών γείσων και των στεγών των μνημείων του Μυστρά είναι εμφανής σε ολόκληρη την άνω ζώνη του ναού.

Τα τυφλά αψιδώματα δεν περιορίζονται στους τυφλούς χαμηλωμένους θόλους των γωνιακών διαμερισμάτων, αλλά ορθώνονται και πάνω από τις γενέσεις των ημικυλινδρικών καμαρών, με αποτέλεσμα, παρόλο που δεν ανταποκρίνονται στην κατασκευή της θολοδομίας, να παρέχουν αισθητικό αποτέλεσμα που παραπέμπει στα μνημεία της πρωτεύουσας του Δεσποτάτου του Μορέως (Εικ. 13 και 14). Η μόνη διαφορά με τη στέγαση των ναών του Μυστρά εντοπίζεται στα γωνιακά διαμερίσματα, αφού εκεί καλύπτονται από τρουλλίσκους και όχι από φουρνικά.

Οι ομοιότητες του μνημείου με τα αντίστοιχα μνημεία μεικτού τύπου του Μυστρά, και κυρίως με την Οδηγήτρια, εντοπίζονται και στη θέση του κωδωνοστασίου στη νοτιοδυτική γωνία του μνημείου. Η τοποθέτηση των προσκτισμάτων Α και Β πίσω από το κωδωνοστάσιο στη νότια πλευρά (Εικ. 16), που εξασφάλιζε αφ' ενός την άνοδο στο υπερώο μέσω του νάρθηκα και αφ' ετέ-

²¹ Βλ. υποσημ. 18.

²² Orlandos, ό.π. (υποσημ. 3), 175-176.

Εικ. 14. Άγιοι Απόστολοι στο Λεοντάρι. Η νότια πλευρά.

5 μ.

ρου την πρόσβαση σε ένα ταφικό παρεκκλήσιο, παραπέμπουν επίσης στην Οδηγήτρια.

Η ανάμειξη των αρχιτεκτονικών στοιχείων της σχολής της Πρωτεύουσας και της ελλαδικής σχολής με τα πλίνθινα τυφλά αψιδώματα και τις επάλληλες σειρές των κογχαρίων στις όψεις και στα τύμπανα των τρούλλων αφ' ενός και η πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία της άνω ζώνης και των τρούλλων, αλλά και η αργολιθοδομή στις όψεις που περιβάλλονται από περίστωα και προσκτίσματα αφ' ετέρου, παραπέμπουν επίσης στα μνημεία του Μυστρά.

Όλα τα παραπάνω οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στο ναό των Αγίων Αποστόλων επανελήφθη αυτό που συνέβη σχεδόν σε όλους τους ναούς μεικτού τύπου στον Μυστρά²³. Δηλαδή και αυτός ο ναός τελικώς έλαβε τη μορφή ναού με υπερώο και σταυροειδή εγγεγραμμένη διάταξη στον όροφο.

Οι ναοί μεικτού τύπου με τα υπερώα έχουν με πειστικό τρόπο ήδη συνδεθεί με τους δεσπότες του Μυστρά και την ακολουθία τους²⁴, κατ' αναλογία με την παρακολούθηση των τελετών από τον αυτοκράτορα τόσο

στους ναούς της πρωτεύουσας, όσο και στους μεγάλους ναούς των άλλων δεσποτάτων. Για το λόγο αυτό θα ήταν σκόπιμο να εξετασθεί η ιστορική συγκυρία που επέτρεψε μια τόσο εκτεταμένη οικοδομική παρέμβαση σε ένα μικρό μνημείο στο Λεοντάρι, που πάντως δεν ήταν η έδρα των δεσποτών του Μυστρά.

Οι πρώτες γραπτές μαρτυρίες για το Λεοντάρι χρονολογούνται στο 1395²⁵. ωστόσο, δεν μπορεί κανείς να συμπεράνει αν είχε τότε εξελιχθεί σε σημαντικό οικισμό. Όπως όμως θα φανεί παρακάτω, το Λεοντάρι εξελίχθηκε σε κέντρο που έπαιξε τεράστιο ρόλο στην άμυνα του Δεσποτάτου έως την οριστική κατάληψη του Μυστρά από τους Τούρκους, κυρίως λόγω της θέσης-κλειδιού που κατείχε στο χειρσαίο άξονα που οδηγούσε στην πρωτεύουσα του Δεσποτάτου²⁶.

Το Λεοντάρι κατά πάσα πιθανότητα παρουσιάζει μια οικιστική εξέλιξη στα τέλη του 14ου αιώνα, όπως και ο κοινός οικισμός του Λογκανίκου, που βρίσκεται στην επικράτεια του Δεσποτάτου, στον ίδιο οδικό άξονα που οδηγούσε στον Μυστρά. Συνεπώς το Λεοντάρι θα ήταν

²³ Μαρίνου, Άγιος Δημήτριος (υποσημ. 6), 236-238.

²⁴ Delvoye, ό.π. (υποσημ. 4). Hallensleben, ό.π. (υποσημ. 4). Μαρίνου, Άγιος Δημήτριος (υποσημ. 6), 44-45 και 199-312.

²⁵ P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, τ. 1 (CFHB Series Vindobonensis 12.1, Österreichische Akademie der Wissenschaften, (Βιέννη 1975), 33,1. 170.4, 33,1. 18cp.3, 33. 20cp.2 και 33,1. 20D.2.

D. Zakythinos, *Le Despotat grec de Morée - Vie et institutions*, Λονδίνο 1975, 135-136, 158. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951, 146. P. Velissariou, «Οικιστικά του Βυζαντινού Λεονταρίου Αρκαδίας», *Akten, XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, JÖB 32/4* (1982), 625-637.

²⁶ Zakythinos, ό.π., 91, 287. Velissariou, ό.π., 627.

Εικ. 15. Θεμελίωση του δυτικού τοίχου του αρχικού ναού.

ένα σημαντικό φρούριο εκείνη την εποχή με ένα μικρό οικισμό ανάλογο του Λογκανίκου²⁷. Έτσι πρέπει να παρέμεινε και κατά τα χρόνια που ακολούθησαν έως το 1430 περίπου, κατά τα οποία το Λεοντάρι, όπως και ο Λογκανίκος, χρησιμοποιήθηκαν ως φρούρια επιχειρήσεων και προπύργια του Δεσποτάτου²⁸. Σε αυτούς λοιπόν τους οικισμούς ανεγείρονται ναυδρία, όπως του Αγίου Αθανασίου²⁹ στο Λεοντάρι ή αυτά του Λογκανίκου, που μάλιστα φέρουν διάκοσμο υψηλής τέχνης, ο οποίος συνδέεται με τα τοπικά εργαστήρια του Μυστρά³⁰. Με δυσκολία όμως μπορεί κανείς να συνδέσει αυτή την περίοδο με την αναμόρφωση των αρχικών σχεδίων ενός ναού και τη μετατροπή του σε μεγάλο ναό μεικτού τύπου, συνδεδεμένου με την έδρα του δεσπότη. Αυτή η υπόθεση θα πρέπει καταρχήν να περιλαμβάνει τα τελευταία χρόνια της δεσποτείας του Μανουήλ Κατακουζηνού (1370-1380), κατά τα οποία στην περιοχή εκτός του Μυστρά

τεκμηριώνεται η οικοδόμηση του Αγίου Γεωργίου στον Λογκανίκο (1375), δηλαδή ενός πολύ μικρού ναού που έχει διακοσμηθεί με τοιχογραφίες υψηλής τέχνης και χορηγούς έναν Τζαούσιο και έναν ιερέα με την οικογένειά του. Το ίδιο θα πρέπει να ισχύει και για τα χρόνια της δεσποτείας του Θεόδωρου Α΄ Παλαιολόγου (1383-1407), δηλαδή μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από διαμάχες μεταξύ των τοπικών αρχόντων και του δεσπότη³¹.

Αντίθετα, η ιστορική συγκυρία που δημιουργείται κατά την περίοδο της δεσποτείας του Θεόδωρου Β΄ Παλαιολόγου φαίνεται να προσφέρεται περισσότερο για να τοποθετήσει κανείς χρονικά την αναμόρφωση και επέκταση του ναού των Αγίων Αποστόλων. Κατά τα πρώτα χρόνια της δεσποτείας του, ο Θεόδωρος Β΄ πλαισιώνεται τόσο από τον πατέρα του αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο, όσο και από τον πρωτοστράτωνα του Δεσποτάτου Ιωάννη Φραγκόπουλο. Το 1428 ο Φραγκόπουλος κτίζει τη μονή της Παντάνασσας, ένα ναό μεικτού τύπου με υπερώο, ο οποίος έχει ως πρότυπο την Οδηγήτρια, ίσως για να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες της Αυλής στην οποία ο πρωτοστράτωρ ανήκει, ίσως για τις ανάγκες της ίδιας του της οικογένειας³², ίσως και για τους δύο λόγους. Ανάλογη ιστορική συγκυρία όμως δεν φαίνεται σε καμιά περίπτωση να έχει δημιουργηθεί έως τότε στο Λεοντάρι. Δηλαδή δεν τεκμηριώνεται από πουθενά η ύπαρξη μιας ισχυρής βυζαντινής αριστοκρατίας στο Λεοντάρι στις αρχές του 15ου αιώνα, πολλά δε μάλλον στα τέλη του 14ου αιώνα. Αλλά ακόμη και αν υπήρχε ένας βυζαντινός διοικητής ανάλογου κύρους και δυνατοτήτων με τον Ιωάννη Φραγκόπουλο, που μιμούμενος τα πρότυπα της Πρωτεύουσας μέσω Μυστρά³³ θα ανελάμβανε ένα σημαντικό έργο με τόσο προφανή πολιτική και λειτουργική σκοπιμότητα, δεν μας είναι γνωστός. Το έργο αυτό ωστόσο θεωρούμε ότι θα πρέπει να συνδεθεί με την περίοδο της μεγάλης ακμής του Λεονταρίου, η οποία, όπως φαίνεται, αρχίζει μετά το 1430. Δηλαδή κατά τους χρόνους των διεκδικήσεων της διακυβέρνησης της Πελοποννήσου από τους αδελφούς Παλαιολόγους³⁴, Θωμά και Κωνσταντίνο, και κυρίως κατά την περίοδο της δημιουργίας δύο ακόμα δεσποτάτων, εκτός αυτού του Μυστρά, στο οποίο δεσπότης ήταν ο Θεόδωρος Β΄ έως το 1437.

²⁷ Olympia Chassoura, *Les peintures murales byzantines des églises de Longanikos - Laconie*, Αθήνα 2002, 18-24. Ορλάνδος, ό.π., 479-481.

²⁸ Zakythinos, ό.π. (υποσημ. 25), 135-161, 158, 217, και στο ίδιο, *Histoire politique*, 155-157, 196.

²⁹ Albani, ό.π. (υποσημ. 11), 259-294.

³⁰ Chassoura, ό.π., 328-332. Jenny Albani, «The Painted Decoration of

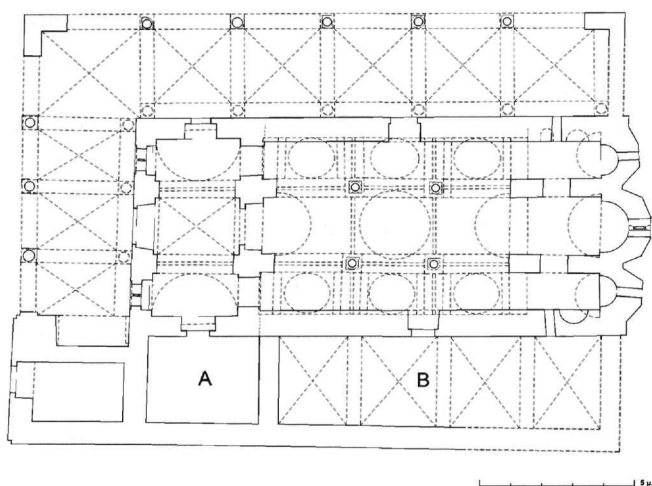
the Cupola of the Western Gallery in the Church of the Holy Apostles at Leondari», *CahArch* 40 (1992), 175.

³¹ Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος* (υποσημ. 6), 37.

³² Στο ίδιο, 38.

³³ Στο ίδιο, 45, 204.

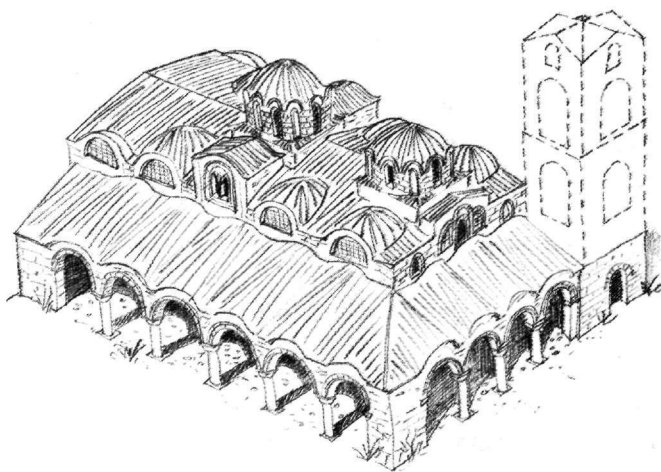
³⁴ Zakythinos, *Histoire politique* (υποσημ. 28), 211.

Εικ. 16. Άγιοι Απόστολοι στο Λεοντάρι. Κάτοψη Α' - Γραφική αποκατάσταση.

Ο Δ. Ζακυθινός αναφέρει ότι ο Μυστράς ήταν το πολιτικό κέντρο της βυζαντινής Πελοποννήσου. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια των περιόδων, κατά τις οποίες η διοίκηση είχε μοιραστεί σε διάφορα μέλη της δυναστείας, και άλλοι τόποι γνώρισαν την τιμή να γίνουν πρωτεύουσες³⁵. Δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς εγκαταστάθηκε στο Λεοντάρι ο Θωμάς διεκδικώντας την ίδρυση της δικής του έδρας μεταξύ Γλαρέντζας, Καλαβρύτων και Λεονταρίου³⁶. Όμως το 1447 ο Κυριακός ο Αγκωνίτης πέρασε από το Λεοντάρι κατευθυνόμενος στον Μυστρά και το χαρακτήρισε ως «ακρόπολη του περίφημου Θωμά Παλαιολόγου» (Arch illustris Thomae Palaeologi Despot), στο οποίο ο Θωμάς ήταν ήδη από καιρού εγκατεστημένος³⁷. Γνωρίζουμε όμως ότι η επίσημη απονομή του τίτλου του δεσπότη στον Θωμά Παλαιολόγο έγινε το 1430³⁸. Μετά τη δημιουργία και άλλου δεσποτάτου και την ανταλλαγή των κρατών του Θωμά με αυτά του αδελφού του Κωνσταντίνου και την απόκτηση της Γλαρέντζας (1432)³⁹, ακόμη ίσως και μετά την εγκα-

τάσταση του Κωνσταντίνου ως δεσπότη στον Μυστρά (1437), θα πρέπει να υποθέσουμε ότι άρχισε η δραστηριοποίηση του Θωμά για να μετατρέψει το Λεοντάρι σε «πρωτεύουσα» και να την προικίσει, έστω και με τα λιγοστά μέσα που του επέτρεπαν οι συνθήκες, με ένα ναό μεικτού τύπου, αφιερωμένου μάλιστα στον Χριστό Ζωοδότη, όπως ο ναός των ανακτόρων του Μυστρά, που θα επιστέγαζε το κύρος του ως δεσπότη. Η μετατροπή ενός μικρότερου ναού, του οποίου η οικοδόμηση ήταν σε εξέλιξη, ίσως του προσέφερε την καλύτερη, για τη δεδομένη ιστορική συγκυρία, οικοδομική υποδομή για το εγχείρημά του. Η ιστορική συγκυρία που δημιουργήθηκε στο Δεσποτάτο κατά την εικοσαετία μεταξύ 1428 και 1448, φαίνεται ότι ήταν αυτή που ευνόησε κυρίως τη δημιουργία, είτε εκ θεμελίων είτε εκ μετασκευής τριών ναών μεικτού τύπου, που για προφανείς λόγους δεν επανελήφθη στο μέλλον: της Παντάνασσας⁴⁰ και του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά και των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι. Η Ντούλα Μουρίκη σε σύντομη αναφορά της στις τοιχογραφίες του υπερώου του νάρθηκα, επισημαίνει την

Εικ. 17. Σκίτσο αποκατάστασης του ναού.

³⁵ Zakythinos, *Vie et institutions* (υποσημ. 25), 91.

³⁶ Zakythinos, *Histoire politique* (υποσημ. 28), 211.

³⁷ R. Sabbadini, *Ciriaco d'Ancona et la sua descrizione autografa del Peloponneso trasmessa da Leonardo Botta, Miscellanea Ceriani*, Μιλάνο 1910, 203. Zakythinos, *Vie et institutions* (υποσημ. 25), 91, 159. Ο ίδιος, *Histoire politique* (υποσημ. 28), 226, 236, και *Additions*, 340, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

³⁸ Zakythinos, *Histoire politique* (υποσημ. 28), 211.

³⁹ Ο.π.

⁴⁰ Είναι γεγονός ότι η ποιότητα της κατασκευής της Παντάνασσας του Μυστρά με τις βενετσιάνικες γοθτικές γιγλάντες στο ιερό δεν είναι δυνατόν να συγκριθεί με την ποιότητα της κατασκευής

των Αγίων Αποστόλων, που μαρτυρεί μια εμπειρική προσέγγιση των οικοδομικών προβλημάτων που τίθενται κατά την κατασκευή. Αλλά και οι οικονομικές και οι άλλες δυνατότητες του Ιωάννη Φραγκόπουλου, που κατά τη διάρκεια της κατασκευής της Παντάνασσας είναι πρωτοστράτωρ (1428/29-1443), όσο και άλλων μελών της οικογένειάς του, όπως του Μανουήλ Φραγκόπουλου, επίσης πρωτοστράτορα του Μυστρά πριν από το 1429, δεν μπορούν επίσης να συγκριθούν με την αγωνιώδη προσπάθεια του Θωμά Παλαιολόγου να προσδώσει κύρος στη νέα έδρα του ως δεσπότη, κατασκευάζοντας ένα ναό μεικτού τύπου κατά τα πρότυπα του Μυστρά. Η σχέση της οικογένειας των Φραγκόπουλων όμως με τη Βενετία, τόσο του Μανουήλ που δεν πρέπει να περι-

ομοιότητά τους με του αντίστοιχου τρούλλου της Οδηγίτριας, αλλά τις χρονολογεί στο 15ο αιώνα⁴¹. Ωστόσο, η εκτενής μελέτη που ακολούθησε για τις τοιχογραφίες στον τρούλλο του υπερώου του νάρθηκα οδήγησε σε χρονολόγηση του μνημείου στα τέλη του 14ου αιώνα⁴². Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών του υπερώου του ναού από την Ντούλα Μουρίκη στο 15ο αιώνα ενισχύεται τώρα από την οικοδομική ιστορία του ναού, αλλά και από την ιστορική συγκυρία, που ίσως είναι αυτή που επέ-

βαλε την αναμόρφωση του προγραμματιζόμενου ναού. Η επικείμενη αποκατάσταση του ναού των Αγίων Αποστόλων και ο καθαρισμός του συνόλου των σωζόμενων τοιχογραφιών του που θα ακολουθήσει, για να συμπληρωθούν οι μελέτες του γραπτού διακόσμου⁴³, είναι βέβαιο ότι θα διαφωτίσουν περισσότερο την ιστορία του σημαντικού αυτού μνημείου στο Λεοντάρι, το οποίο παρ' όλες τις κακοποιήσεις που γνώρισε, αποπνέει την αίγλη μνημείου αντάξιου ενός βυζαντινού δεσπότη.

Aspasia Louvi-Kizi

L'ÉGLISE DES SAINTS APÔTRES À LÉONTARI

L'Église des Saint Apôtres à Léontari appartient à la catégorie des églises de type mixte, lié au rituel de la Messe suivi par les Despotes de Mystra. Il s'agit toutefois de la seule église de ce type située hors les murs de la cité qui était le siège du Despotat de Morée.

Pendant l'occupation ottomane, cette église a été transformée en mosquée, avec plusieurs conséquences : les fresques ont été recouvertes par des enduits grossiers, la forme architecturale originelle a été altérée et, en même temps, les éléments témoignant des phases successives de construction du monument ont été effacés.

Lors de l'élaboration de l'étude pour la restauration de cette église, les enduits ont été retirés, ce qui a permis de nouvelles constatations conduisant aux conclusions suivantes : a. L'église originelle avait commencé à être construite selon un projet plus restreint et de type différent (petite basilique ou en croix inscrite), comme en témoigne le raccord de maçonnerie le long des longs murs, avant le narthex et les vestiges des fondations originelles du mur ouest récemment découvertes (Fig.

13, 14 et 15). Cette image semble due à une soudaine décision, prise au cours des travaux, de construire une église plus grande, de type mixte. Cette décision a imposé l'ajout d'un narthex, la construction de calottes dans les nefes latérales et la création de tribunes (Fig. 16 et 17). L'accès aux tribunes était assuré par un édicule accolé au côté sud de l'église, à côté du clocher, et par une porte aujourd'hui condamnée à la hauteur du second étage de la paroi sud (Fig. 14 et 16).

Le plan aussi bien que la morphologie du monument renvoient à l'église de l'Odighitria à Mystra, qui semble en avoir été le modèle. Enfin, la transformation en question de l'église originelle en église de type mixte nous semble devoir être mise en rapport avec l'installation de Thomas Paléologue à Léontari en tant que Despote vers 1430, avant la visite de Cyriaque d'Ancône (1447). Ce dernier qualifie en effet Leontari de « citadelle de l'illustre Despote Thomas Paléologue (*Arx illustris Thomae Paleologi Despot*). Ces données nous permettent de proposer de dater de cette époque la construction des Saints-Apôtres.

ριζόταν απλώς στη διαπιστωμένη παρουσία του στη Μεθώνη κατά τη σύναξη της συνθήκης του 1394 με τους Βενετούς, όσο και του Ιωάννη που έφερε το δυτικό τίτλο Γενεράλις, θα πρέπει να αξιολογηθούν σε σχέση με τις δυτικές επιρροές στη μνημειακή τέχνη του Μυστρά κατά το 15ο αιώνα (βλ. V. Laurent, «Légendes sigillographiques et familles byzantines», *EO* 30 (1931), 467-473. S. Runciman, *Μυστράς*, Αθήνα 1986, 79-80· βλ. όμως Zakythinis, *Despotat*, I Additions, 348· II, 97-98. Επίσης, *PLP* 12, 1994, 145-152, αριθ. 30080-30104 και 30131-30139. A. Kazhdan κ.ά., λ. Frangopoulos, *ODB* 1991, 1671. Julian Chrysostomides, *Monumenta Peloponnesiaca: Documents for the History of the Peloponnese in the 14th and 15th Centuries*, Camberley 1995, 156 σημ. 7, 270 σημ. 10, 297 σημ. 1, 301 σημ. 1, 310 σημ. 6).

⁴¹ Doula Mouriki, «Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece

at the Beginning of the Fourteenth Century». *L'art byzantin au début du XIVe siècle. Symposium de Gračanica*, Βελιγράδι 1978, 74.

⁴² Albani, «The Painted Decoration», ό.π. (υποσημ. 30), 161-180.

⁴³ Τόσο το προς το παρόν διαφαινόμενο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, όσο και η αναφορά εκκλησίας Ζωοδότου Χριστού στο Λεοντάρι, «Παλαιάς και οικοδομής θαναμαστής» με πρόσθετη καταγραφή των περιουσιακών της στοιχείων σε ενετικό έγγραφο του 1698, δημιουργούν την εντύπωση ότι η εκκλησία πιθανώς να ήταν αρχικώς αφιερωμένη στον Χριστό Ζωοδότη (Ντόκου, ό.π. (υποσημ. 12), 304). Ωστόσο, στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται «άλλη (εκκλησία) Πέτρου και Παύλου τῶν Ἀποστόλων ὁμοίως», που επιβάλλει τουλάχιστον τον εντοπισμό και την ταύτιση των είκοσι εννέα αναφερόμενων εκκλησιών στο ίδιο έγγραφο για την αξιοποίηση της πληροφορίας.